

WYKORZYSTANIE AUSTRIACKICH MAP KATASTRALNYCH W BADANIACH KRAJOBRAZOWYCH

Wprowadzenie

Podstawy metodyczne stałego katastru gruntowego¹ ustanowił patent cesarza Austrii Franciszka II w sprawie podatku gruntowego i pomiaru gruntów z 1817 r. Brak funduszy na przeprowadzenie tak szeroko zakrojonej akcji spowodował założenie w latach 1819-1820 katastru tymczasowego (tzw. metryki franciszkańskiej), opartego w bardzo dużej mierze na starszej metryce józefińskiej (1785-1789). Proces właściwych pomiarów gruntowych rozpoczął się kilkanaście lat później. Mapy powstałe na tych terenach ówczesnej Galicji, które po I wojnie światowej znalazły się w granicach Polski, datowane są na lata 1848-1852.

Austriackie mapy katastralne (wykonywane najczęściej w skali 1:2880) oraz opisowe części operatów początkowo służyły głównie jako źródło informacji o położeniu, powierzchni, kulturze i klasie gruntu, zapewniały prawa własności w księgach gruntowych, ułatwiały obrót nieruchomościami i uzyskanie kredytu (Stoksik 1975). Wykorzystywano je do wielu prac inżynierskich, a także jako podstawę prawną do ustalania stanu posiadania (Fedorowski 1974). W okresie międzywojennym i w pierwszych latach po wojnie operaty odegrały dużą rolę podczas parcelacji gruntów i prac scaleniowych (Pawłowska-Wielgus 1979, Gaździcki 1995).

Wraz z wydaniem w 1955 r. dekretu o ewidencji gruntów i budynków termin kataster oficjalnie przestał w Polsce istnieć na okres prawie 40 lat. W praktyce materiały te były wykorzystywane przynajmniej do końca lat 60, m.in. przy pracach nad powojenną ewidencją gruntów i budynków, oraz przy opracowaniu map glebowo-rolniczych (Sobol 1981).

---

¹ Stałym katastrzem gruntowym nazywano zbiór materiałów dotyczący gruntów i zawierający mapy oraz rejestry gruntowe z podanymi użytkownikami. Historię powstawania oraz kartograficzne i geodezyjne zasady sporządzania operatów katastralnych autor przedstawił we wcześniejszych pracach (Wolski 2000, 2001a).

Dopiero później mapy katastralne zaczęły służyć głównie celom naukowym. Poniżej zaprezentowano wybrane kierunki badań, w których ten olbrzymi potencjał informacji wydaje się być najczęściej i najlepiej wykorzystywany.

Rola katastru galicyjskiego w badaniach naukowych

Materiały katastralne są przede wszystkim cennym źródłem wiedzy o historycznych zmianach struktury przestrzennej krajobrazu, wywołanych zarówno wzrastającą antropopresją, jak i postępującą renaturalizacją środowiska.

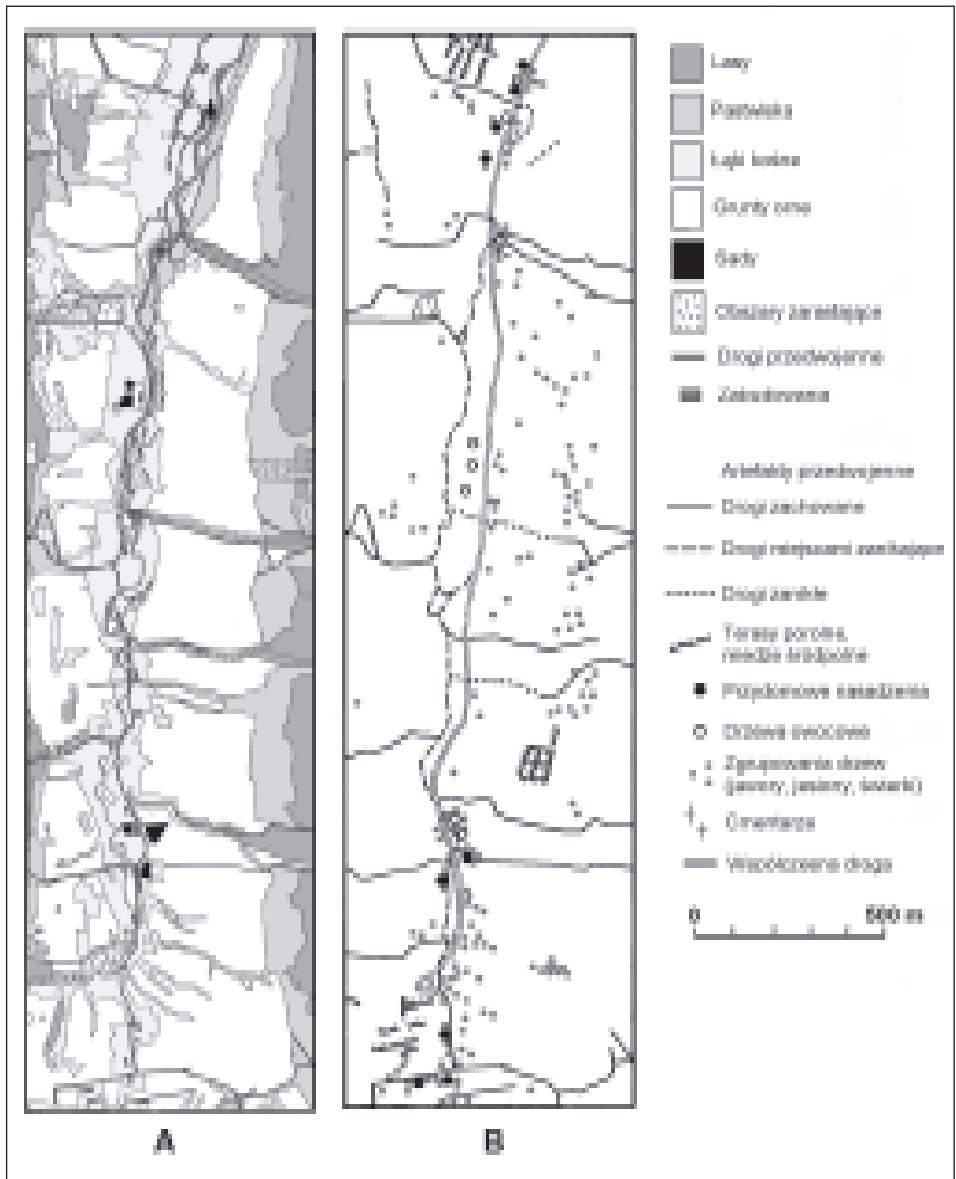
J. Wolski (1998, 2001b) w badaniach prowadzonych m.in. na terenie bieszczadzkiej wsi Caryńskie, wysiedlonej po II wojnie światowej, wykorzystał m.in. oryginalne mapy katastralne (1852 r.), ich odrisy z naniesioną aktualizacją (1966 r.) oraz własne mapy użytkowania ziemi i pokrycia terenu (1996 r.). Autor dokonał analizy zmian użytkowania ziemi, oszacował zakres przestrzenny sukcesji wtórnej na aluwkach nadrzecznych, gruntach porolnych i w wyższych położeniach dolnoregłowych. Ponadto wykonał inwentaryzację i opis stanu zachowania indykatorów dawnego układu łańcuchowego wsi, czyli mikroform antropogenicznych (terasy rolne, miedze śródpolne, graniczne kopce kamienne) oraz artefaktów roślinnych, w tym pozostałości przydomowych nasadzeń, sadów owocowych i niewielkich płątów zbiorowisk synantropijnych (ryc. 1). Zestawienie tego obrazu z mapami austriackimi z połowy XIX w. wykazało, że trwałość opisywanych elementów jest znaczna i w wielu przypadkach sięga przynajmniej 150 lat.

Słuszność powyższych wniosków potwierdzają także wyniki wieloletnich badań M. Drużkowskiego (1998) w zlewni Wierzbanówki na Pogórzu Karpackim. Na podstawie porównania map katastralnych z wcześniejszymi materiałami metryki józefińskiej i stanem współczesnym stwierdził on, że podstawowe formy użytkowania ziemi ukształtowały się na tym terenie ponad 200 lat temu. O stabilnej formie rolniczej presji świadczy m.in. rozkład sieci drogowej oraz układ działek. Zdaniem M. Drużkowskiego zarówno w zlewni Wierzbanówki, jak i w innych miejscach Pogorza Karpackiego (np. między Rabą i Uszwicą), wszelkie zmiany miały charakter fluktuacyjny i nie naruszyły zasadniczych cech fizjonomii krajobrazu.

Zbliżone badania z wykorzystaniem map katastru galicyjskiego, dotyczące zwłaszcza zmian zasięgu lasów, polan śródleśnych i zadrzewień śródpolnych oraz przebiegu granicy rolno-pastwiskowo-leśnej, prowadził także J. Lach (1993) w dorzeczu Jasiołki (Beskid Niski).

Ścisłe związana ze zmianami struktury przestrzennej krajobrazu wiejskiego jest analiza zaniku dawnych wcięć drogowych. Geografowie rzadko zajmują się tą problematyką i nie dostrzegają roli przyrodniczej i ekonomicznej dróg gruntowych, zwłaszcza w terenach górskich i na obszarach pogórzy.

S. Leszczycki (1932) jako jeden z pierwszych badaczy, na podstawie map katastralnych i prac terenowych w Beskidzie Wyspowym, dokonał rekonstrukcji sieci dróg, przeprowadził ich klasyfikację funkcjonalną i opracował mapy gęstości. Podobną rekonstrukcję sieci drogowej oraz układu przestrzennego gruntów poszczególnych gospodarstw wykonał Z. Górka (1986) w gminach Bukowina Tatrzańska i Rajcza. Ponadto przeprowadził on szczegółową analizę porównawczą stanu obecnego z historycznym

Ryc. 1. Fragment bieszczadzkiej wsi Caryńskie: (A) użytkowanie ziemi w 1852 r., opracowane na podstawie oryginalnych map katastralnych; (B) zachowane w terenie artefakty świadczące o minionej działalności gospodarczej człowieka (1996 r.)

oraz opracował klasyfikację bonitacyjną dróg i gospodarstw rolnych, uwzględniając m.in. ich rozmieszczenie przestrzenne i rzeźbę terenu.

J. Wolski (2001b) odtworzył w dolinie wysiedlonej wsi Caryńskie w Bieszczadach prawie całą sieć drogową, przeprowadził pomiary na bazie poprzecznych profili, wykonanych na wszystkich ważniejszych drogach w części leśnej, nieleśnej oraz na granicy lasu i łąki, a na podstawie uzyskanych wyników wyróżnił cztery typy wcięć drogowych. W większości przypadków ślady po dawnych drogach znacznie lepiej zachowały się w lasach. Na terenach nieleśnych intensywna denudacja stokowa i akumulacja materiału we wcięciach drogowych (przed wytworzeniem się zwartej pokrywy darniowej) doprowadziła do znacznego „zatarcia” ich śladów w krajobrazie. Zachodzi tam proces przeobrażenia pierwotnych (V-kształtnych) wąwozów i debrzy w formy o znacznie łagodniejszej rzeźbie U-kształtnej, zbliżonej do parowów (niektóre wcięcia mają zupełnie płaskie dna).

Analizując materiały katastralne można ponadto prześledzić ewolucję sieci wodnej, regresję i progresję zasięgów zbiorników wodnych i zmianę ich charakteru, przebieg i zagęszczenie budowli melioracyjnych i irygacyjnych. Przykładem tego typu badań jest dokonana przez K. Trafasa (1975) szczegółowa rekonstrukcja zmian biegu koryta Wisły w latach 1775-1962 na odcinku między Krakowem a ujściem Raby. Głównym źródłem informacji historycznej były cztery archiwalne mapy wielkoskalowe, w tym rękopiśmienna mapa Wisły od granicy śląskiej do ujścia Dunajca w skali 1:14 000 z 1851/52 r., opracowana na podstawie austriackich map katastralnych i szczegółowej niwelacji. Została ona oceniona przez K. Trafasa jako jedna z najlepszych map rzecznych (topograficzno-hydrograficznych) w polskiej kartografii.

W dawnych latach z siecią hydrograficzną powszechnie związane były młyny wodne. Odczytanie położenia tych antropogenicznych baz denudacyjnych pomaga w terenowej inwentaryzacji ich pozostałości (np. wałów ziemnych i grobli, zarośniętych niecek zbiorników zaporowych, wcięć młynówek). Dalsza analiza dostarcza wskazówek do interpretacji genezy lokalnych miejsc akumulacji osadów i erozji wgłębnej oraz badań nad funkcją retencji młyńskiej w systemie wodnym. Jest to także cenny materiał dla geografów zajmujących się rozwojem sieci osadniczej, bowiem młyny były często zaczątkiem nowej osady, a energia wodna służyła do napędu większości dawnych zakładów. J. Lach (1985) prowadził badania w dorzeczu Mlecзки (Pogórze Dynowskie), polegające m.in. na pomiarach rozcięcia i pogłębienia koryta rzeki, gdzie punktami reperowymi były właśnie fundamenty dawnych młynów wodnych.

Mapy katastralne, dzięki swojej olbrzymiej szczegółowości, są niezastąpionym źródłem informacji o położeniu i zmianach lokalizacyjnych różnych obiektów kultury materialnej. W wielu sytuacjach ich wpływ na środowisko przyrodnicze był tak silny, że efekty widoczne są jeszcze współcześnie (Wolski 2002). Dzięki katastrum możliwe jest więc zidentyfikowanie istniejących w krajobrazie w stanie szczątkowym artefaktów oraz interpretacja procesów antropogenicznych zapoczątkowanych co najmniej w XIX wieku.

Omawiane mapy odgrywają także dużą rolę w pracach reprezentujących tzw. kierunek krajobrazowo-geograficzny w geografii historycznej. S. Leszczycki (1932) wykorzystał materiały katastru galicyjskiego w badaniach związków między ukształtowaniem terenu i siecią wodną a układem przestrzennym siedlisk i zabudowań,

prowadzonych w Beskidzie Wyspowym. Autor przeanalizował m.in. geograficzne uwarunkowania położenia zagród oraz przygotował „plan krajobrazowy obrazujący geograficzne rozmieszczenie kultur”, czyli mapę użytkowania ziemi. Jako jeden z pierwszych badaczy zwrócił uwagę na trwałość układów przestrzennych zapisanych na mapach, a więc także na możliwość rekonstrukcji stanu wcześniejszego.

Jedną z dokładniejszych analiz struktury przestrzennej górskich wsi przeprowadził w latach międzywojennych W. Schramm (1961). Ta rekonstrukcja krajobrazu naturalnego i kulturalnego, łącząca problematykę historii osadnictwa i typologii układów przestrzennych osiedli z morfologią i topografią terenu, obejmowała także wyjątkowo szczegółowe rozważania dotyczące genezy, specyfiki i wymiarów różnych typów jednostek powierzchniowych.

Na dużą uwagę zasługuje mało znana praca W. Stysia (1947), poświęcona wsi Husowa w okolicy Łańcuta. Opracowanie to jest doskonałym przykładem możliwości wykorzystania oryginalnych map katastralnych wraz z ich późniejszymi aktualizacjami (1883, 1937) w połączeniu ze starszymi metrykami. W. Styś przeanalizował zmiany, które dokonały się w strukturze rolnej w przeszłości – sporządził mapy gruntowe dla lat 1820 i 1787 na podstawie oryginalnej mapy katastralnej z 1851 r., co umożliwiło mu ustalenie granic i wielkości pierwotnych łąnów, które istniały zaraz po kolonizacji, lub powstały podczas późniejszych karczunków.

Materiały katastralne są także wykorzystywane w badaniach leżących poza obszarem bezpośrednich zainteresowań geografów fizycznych (Wolski 2002). Stanowią one bezcenne źródło informacji w pracach z zakresu typowej geografii historycznej, zwłaszcza dotyczących morfogenezy wsi, przeobrażenia struktury użytkowania przestrzeni miejskiej i analizy toponomastycznej. Ponadto, mapy katastru galicyjskiego odgrywają dużą rolę w badaniach krajobrazu kulturowego, historyczno-wojskowych oraz historii geodezji i kartografii.

Obecnie ten bezcenny i jedyny w swoim rodzaju zasób informacji „eksploatowany” jest zbyt rzadko. Wynika to przede wszystkim ze słabej znajomości materiałów katastru galicyjskiego wśród polskich geografów, a więc także powszechnej niewiedzy dotyczącej ich wartości merytorycznej i potencjalnych możliwości wykorzystania do badań naukowych.

Literatura

- Drużkowski M., 1998, *Współczesna dynamika, funkcjonowanie i przemiany krajobrazu Pogórza Karpackiego*, Instytut Botaniki UJ, Kraków.
- Fedorowski W., 1974, *Ewidencja gruntów*, PPWK, Warszawa.
- Gaździcki J., 1995, *Systemy katastralne*, PPWK, Warszawa.
- Górka Z., 1986, *Sieć dróg dojazdowych jako element infrastruktury technicznej rolnictwa w górach na przykładzie dwu wsi karpackich*, Folia Geogr., ser. Geogr.-Oecon., 19, 115-128.
- Lach J., 1985, *Transformacja rzeźby wywołana gospodarczą działalnością człowieka w dorzeczu Mleczki*, Folia Geogr., ser. Geogr.-Phys., 17, 121-139.

- Lach J., 1993, *Geomorfologiczne skutki zmiany granicy rolno-leśnej w dorzeczu Jasiołki (Beskid Niski)*, Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej, 22, 181-193.
- Leszczycycki S., 1932, *Badania geograficzne nad osadnictwem w Beskidzie Wyspowym*, Prace IG UJ, 14.
- Pawłowska-Wielgus A. 1979, *Mapy katastralne w archiwach państwowych w Polsce*, Z Dziejów Kartografii, 1, 147-164.
- Schramm W., 1961, *Formy osadnictwa wiejskiego w środkowych Karpatach na tle rozwoju historycznego i warunków fizjograficzno-gospodarczych*, Roczniki Nauk Rolniczych, 94, seria D.
- Sobol M., 1981, *Jak powstały mapy katastralne na terenie województwa tarnowskiego*, Przegląd Geodezyjny, 53, 7-8, 252-253.
- Stoksik J., 1975, *Galicyjski kataster gruntowy, jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa*, Archeion, 63, 165-187.
- Styś W., 1947, *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa*, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, seria A, 4, Wrocław.
- Trafas K., 1975, *Zmiany biegu koryta Wisły na wschód od Krakowa w świetle map archiwalnych i foto-interpretacji*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geogr., 40, Prace Inst. Geogr., 62.
- Wolski J., 1998, *Land use and cover changes in the evacuated rural areas (the case of Bieszczady Mts)*, Miscellanea Geographica, 8, 29-40.
- Wolski J., 2000, *Austriacki kataster podatku gruntowego na ziemiach polskich oraz jego wykorzystanie w pracach urzędzeniowych i badaniach naukowych*, Polski Przegląd Kartograficzny, 32, 3, 199-212.
- Wolski J., 2001a, *Kataster podatku gruntowego na ziemiach polskich - rys historyczny oraz geodezyjne i kartograficzne zasady sporządzania*, Przegląd Geograficzny, 73, 1-2, 107-131.
- Wolski J., 2001b, *Kierunki zmian krajobrazu okolic bieszczadzkiej wsi Caryńskie*, [w:] E. Roo-Zielińska, J. Solon (red.) *Między geografią i biologią - badania nad przemianami środowiska przyrodniczego*, Prace Geograficzne, 179, 149-167.
- Wolski J., 2002, *Wykorzystanie katastru galicyjskiego w badaniach naukowych*, Z Dziejów Kartografii, 13 (w druku).

mgr Jacek Wolski

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Warszawa